

## דיקטיקה - הוראת עברית בהיבט דקדוקי

### הוראת מבנה תחבירי לתלמידי אולפן

↪ יהודית גולן בן-אורי

לכל שפה תחביר משלה, ועל כן צריך כל לומד ללמוד את המבנים התחביריים האלה, ועל כל מורה ללמד אותם. מורים ותלמידים כאחד מנסים לעתים להתחמק מכך, במחשבה שמדובר בעניין טכני ולא מעניין. אולם הקניית מבנה תחבירי עשויה להיות מהנה - הן עבור התלמידים הן עבור המורים. כאשר ההוראה רלוונטית לתלמידים, בנויה נדבך על גבי נדבך, מתוכננת מראש לפרטי פרטים ומועברת בצורה הנכונה, התלמידים לא רק ילמדו אלא גם ייהנו, וכמותם המורה שיוביל את תלמידיו בבטחה אל עבר שלב נוסף בהיכרותם עם השפה החדשה וביכולתם להשתמש בה בטבעיות. מטרת המאמר שלהלן להראות כיצד עושים זאת.

#### הוראת תחביר - לא מה שחשבתם

נושא מאוד לא אהוב בהוראת עברית הוא הקניית נושאים תחביריים. לעתים הוא כל כך לא אהוב עד שהוראתו הופכת להיות טכנית ומשעממת, והמורה חש שאילו יכול היה לוותר על הנושא הזה, היה עושה זאת בשמחה. אך אין זה מצב דברים הכרחי. ננסה במאמר זה להציע דרך ידידותית ביותר להקניית ענייני תחביר.

תחביר הוא החלק בתורת הלשון העוסק בכללי סדר המילים ובדרכי חיבורן למשפטים ובחיבור המשפטים לפסקאות בעלות משמעות בהתאם לחוקי הלשון. בשיעורי העברית אנחנו עוסקים בתחביר לאורך כל הדרך, גם אם איננו קוראים לילד בשמו. לצורך העניין ייכללו בתחביר נושאים שונים, כגון מילות קישור (למשל סיבה ותוצאה), סוגי משפטים (כגון משפטים שמניים, משפטי מושא) והתאמות בין סוגי מילים במשפט (למשל התאמת הפועל לשם העצם או התאמתו של התואר לשם העצם).

הקניית מבנה תחבירי צריכה להיעשות מתוך מצבים טבעיים, בהוראה מדורגת ומתוכננת מראש, כך שאת החלק הקשה נלמד בשלב האחרון. חלק זה יילמד כך שהתלמידים יבינו אותו מתוך ההקשר, מבלי שהמורה יצטרך להתפתל בהסברים תיאורטיים מיותרים ומבלי שיצטרך לבוא לכיתה ולהצהיר: 'היום לומדים משפט מושא עם מילות שאלה', מונחים שגם בשלב המתקדם ביותר באולפן התלמידים לא יבינו.

ד"ר יהודית גולן בן אורי היא רכזת פדגוגית ומורה לעברית - כשפת אם וכשפה נוספת - בבית הספר חוות הנוער הציוני בירושלים. מרצה, מדריכה פדגוגית ומכשירה מורים לעברית כשפת אם וכשפה נוספת במכללת דוד ילין. יוזמת 'הטיפ השבועי החינמי בהוראת עברית'.

המבנים התחביריים הנלמדים באולפן שונים זה מזה בקושי המסוים שהם מציפים. עלינו המורים לגלות את הקושי מבעוד מועד וסביבו לבנות את השיעור, כך שכשנגיע לקושי הוא כבר לא יהיה בגדר קושי אלא פשוט חלק מן הנלמד. אם נעשה את השלבים המקדימים בצורה מיטבית, נוכל לצלוח את החלק הבעייתי ללא צורך בהסברים מפותלים.

### 'מי זה?' ו'מי זאת?' ורק 'מה זה?'

באחד השיעורים הראשונים אנחנו מלמדים 'זה' ו'זאת' לציון בני אדם וחפצים ואת השאלות הנלוות 'מי זה?', 'מי זאת?' ו'מה זה?'.  
 מי זה? מי זאת? מי זה?

מי זה?	מי זאת?	מה זה?
זה בני.	זאת מנה.	זה כסא.
זה יוסף.	זאת אינה.	זאת מוצק.

הבעיה כאן היא חוסר הסימטריה בין החלק שמתייחס לאנשים ובין זה המתייחס לחפצים: כאשר מורים על אנשים יש שני משפטי חיווי ושני משפטי שאלה, ואילו בהתייחסות לחפצים יש שני משפטי חיווי אבל רק שאלה אחת, המתייחסת לכאורה רק לצורת הזכר. מכאן שבבואנו ללמד את המבנה הזה בכיתה, עלינו לחשוב מראש מה יהיה הדירוג ההגיוני ביותר עבור התלמידים. במקרה הזה נדמה כי התשובה ברורה, וההוראה תהיה מדורגת על פי הסדר שנציג להלן.

נלמד תחילה את המבנה 'זה' + שם בזכר. במקרה של כיתה מעורבת אין בעיה. במקרה שאין בנים בכיתה אפשר להביא תמונות אל אישים מפורסמים, שילוו אותנו לכל אורך האולפן. בשלב הראשון מתרגלים את המבנה רק במשפטי חיווי. בשלב השני מוסיפים את השאלה 'מי זה?', וממשיכים לתרגל באמצעות אנשים בכיתה ובעזרת תמונות. בשלב הבא מלמדים 'זאת' + שם בנקבה' ומתרגלים עם כל בנות הכיתה, וכמובן שאפשר להוסיף בכל מקרה גם תמונות של נשים מפורסמות. בשלב הבא נוסיף את השאלה 'מי זאת?', ונמשיך לתרגל.

בשלב הבא נשלב את שתי השאלות, ואף נשלב תמונות חדשות. כל שלב נכתוב על הלוח, כך שבשלב זה הלוח ייראה כך:

מי זה?	מי זאת?
זה בני.	זאת מנה.
זה יוסף.	זאת אינה.

בשלב הבא נקנה את המבנה 'זה' + שם של חפץ' ונתרגל עם חפצים בזכר מהסביבה הקרובה. לאחר מכן נוסיף חפצים בנקבה ונקנה רק את המבנה 'זאת' + שם של חפץ' ונתמקד בחפצים מהסביבה הקרובה. השלב הזה דורש תרגול רב, ועל המורה לוודא כי תלמידיו הפנימו מתי אומרים 'זה' ומתי 'זאת', מכיוון שאחריו יבוא החלק הבעייתי. בשלב הזה הלוח ייראה כך:

		מי זאת?	מי זה?
זאת מחברת	זה כיסא.	זאת מנקה.	זה דני.
זאת צופה.	זה שולחן.	זאת אינה.	זה יוסף.

בשלב הבא עלינו להקנות את השאלה 'מה זה?' בידיעה שכאן נמצא המוקש. נוכל לעשות זאת ביותר מדרך אחת. דרך אחת היא להקנות את השאלה 'מה זה?' מתוך התייחסות לחפצים מהסביבה הקרובה שהם בזכר. בשלב זה רק המורה שואל, הכול בצורה הכי טבעית שיכולה להיות, של אדם שלכאורה לא יודע ושואל. בשלב הבא - וכאן המורה צריך לבדוק שהכיתה אתו - הוא ישאל את כל הכיתה 'מה זה?' בהתייחסות לחפץ בנקבה. התלמידים אמורים לדעת להגיד 'זאת...' וכדי לא להלבין את פני הלא-יודעים, אנחנו שואלים שאלות אלה תחילה את כל הכיתה ומבקשים תשובה במקהלה. התלמידים אולי ייראו מופתעים, וזה הרגע לכתוב על הלוח את החלק החסר, כך שהלוח ייראה בצורה הבאה:

		מי זאת?	מי זה?
זאת מחברת	זה כיסא.	זאת מנקה.	זה דני.
זאת צופה.	זה שולחן.	זאת אינה.	זה יוסף.

כאן המקום לעצור רגע את מהלך השיעור ולשאול את התלמידים מה למדנו, כדי לאפשר להם לנסח את הכלל הנלמד. בשלב זה עדיין קשה לנסח כלל לשוני בעברית, ולכן הם יכולים לעשות זאת גם בשפת האם, במידה והמורה דובר אותה. לאחר מכן חוזרים כמובן לתרגול באמצעות תרגילים, משחקים והדמיות.

## בגללי ולכן

דוברי העברית נוטים שלא להשתמש במילת התוצאה 'לכן', אלא אומרים משפטים כגון 'לא הרגשתי טוב ובגלל זה לא באתי'. אולי הדבר נובע מהשפעת שפות אחרות ואולי מכיוון שרבות ממילות התוצאה הן מילים המתייחסות לנאמר קודם (מכאן ש..., מכאן נובע ש..., לאור זאת, כתוצאה מכך, אי לכך, משום כך, בעקבות זאת, מתוך כך, מכיוון שכך, עקב כך, בשל), ואין תמה שהדוברים מרגישים צורך לקשור את התוצאה במה שהיה קודם, שהרי יש קשר. יחד עם זאת, קיימות גם מילים שאינן מתייחסות לנאמר קודם (לכן, על כן, לפיכך), לפחות לא מהבחינה התחבירית, ועלינו המורים ללמד את תלמידינו את מילות התוצאה הנכונות ולהרגילם להשתמש בהן נכון. מה עוד שככלל השימוש במילות קישור נכונות משרג מאוד את השפה, והוראתן חשובה מאוד באולפן - דווקא משום שאנשים נוטים 'לברוח' מהן. כיצד ניתן ללמד משפטי תוצאה, תוך שימוש במילה 'לכן' בצורה טבעית ומדורגת, מבלי לבוא לכיתה ולכתוב על הלוח את המילה 'לכן', תוך הצהרה שהיום נלמד משפטי תוצאה? דומה שכך קורה בדרך הדוקטיווית, שעל פיה המורה בא לכיתה ואומר "היום נלמד את המילה 'לכן', באנגלית therefore, בצרפתית c'est pourquoi, ברוסית Поэтому, בגרמנית deswegen. עכשיו בואו ניקח זוגות של משפטים ונחבר אותם באמצעות המילה 'לכן'. הכול ברור, נכון? עכשיו אפשר לעבור לנושא יותר ידידותי..."

הדרך האינדוקטיווית שונה. על פיה הלמידה צריכה להיות טבעית והדרגתיות. גם כאן יש צורך בראש ובראשונה לעמוד על הקושי. במקרה הזה הקושי הוא מציאת מצבים טבעיים ואמתיים שבהם ניתן להשתמש במשפטי תוצאה מבלי שיישמעו מלאכותיים.

'הסביבה הטבעית' שהמורה יחליט עליה תהיה כמובן שונה מכיתה לכיתה, אך העיקרון יהיה זהה. המורה יחשוב על מצב טבעי במידת האפשר שבו התלמידים יצטרכו להשתמש במשפטי תוצאה. לאחר מכן הוא יציג את סיפור המסגרת בכיתה, וברגע שהסיפור יהיה מובן - הוא ישתול בתוכו את המבנה החדש, וישתמש בו, ומכיוון שהסיפור כבר יהיה ברור - התלמידים יבינו ממנו את המבנה החדש מבלי שיהיה צורך להסביר אותו בהסברים פתלתלים.

בדרך האינדוקטיווית, המנסה ליצור הקשר טבעי לנלמד בשיעור, אנחנו יוצרים תחילה את סיפור המסגרת. תוכן הסיפור עצמו אינו חשוב כשלעצמו, ולכן נדגים זאת כאן באמצעות סיפור מסגרת הכי פשוט שיכול להיות בשיעור אולפן. אם, למשל, מלמדים את המילה 'לכן' אפשר לקשור זאת לסיבת היותם באולפן. שואלים כל אחד מהתלמידים למה הוא לומד עברית. תוך כדי שיחה עורכים רשימה על הלוח. חשוב שהרשימה תהיה רשימה, ולא משפטים מלאים:

חיים - אומד עברית - תלמיד בבית ספר  
 לרה - אומדת עברית - נוצרה לאומד באוניברסיטה  
 דני - אומד עברית - אופה אדבר עם אנשים ברחוב

בשלב הזה נבדוק שהמידע שעל הלוח ברור לכולם. כאן יבואו לידי ביטוי כישורי המשחק של המורה. המורה יאמר את המשפטים באינטונציה מתאימה וידגיש את הסיבה: 'דני לומד עברית, כי הוא אוהב לדבר עם אנשים, כולם יודעים שדני אוהב לדבר עם אנשים. ושרה? שרה לומדת עברית כי... למה שרה לומדת עברית? ברור... שרה לומדת עברית כי היא רוצה ללמוד באוניברסיטה'; וכך הוא עובר על כל הרשימה בצורה משחקית ומשעשעת, כדי שלתלמידים יהיה ברור מה הן הסיבות ומה הן התוצאה - מבלי חס וחלילה לומר את המילים 'סיבה' או 'תוצאה'.

בשלב הבא, כשהמידע ברור, המורה ישנה את האינטונציה. תוך כדי משיכת תשומת לבם של התלמידים, הוא יאמר משפטים שהרישא שלהם היא התוצאה והסיפא הוא לימודי העברית: 'אהה, אני מבין... דני רוצה לדבר עם אנשים ברחוב, ולכן הוא לומד עברית. שרה רוצה ללמוד באוניברסיטה ולכן היא לומדת עברית...'; תוך שהוא מדגיש את המילה 'לכן'. השחלת המבנה הלשוני החדש תיעשה באינטונציה מיוחדת, ותוך שימת לב להקשבה של כולם. המורה ממשיך מעט, ואז מעביר לתלמידים את זכות הדיבור, מבלי לשאול שאלה! שהרי מילת השאלה 'לשם מה' היא כבר דבר חדש וטרם נלמד. הקניית מילת השאלה תהיה השלב הבא, עם נושא חדש, והיא תיעשה על פי אותו העיקרון שלפיו הוקנתה המילה 'לכן'. כמובן שאין לשכוח לבקש מהתלמידים לנסח את הכלל הלשוני, דבר שבשלב הזה הם כבר יכולים לעשות היטב. לאחר מכן חשוב מאוד לתרגל את המבנה התחבירי החדש חזור ושיגן, בנושאי תוכן שונים ובאופנויות השפה השונות.

## משפט שמני

דוגמה נוספת להקניית מבנה תחבירי חדש היא הקנייתו של משפט שמני בעבר. גם במקרה זה עלינו לאתר תחילה את הבעייתיות, הטמונה בכך שבעברית, בשונה משפות אחרות, האוגד מצוי רק במשפטים בזמן עבר ובזמן עתיד ואילו בהווה הוא אינו מצוי. המציאות היא שתחילה לומדים תלמידי האולפן את ההווה ולאחר מכן את העבר, מה שאומר במקרה הזה תחילה התלמידים לומדים משפטים ללא הפועל 'להיות' ולאחר מכן, כשהם לומדים משפטים שמניים בעבר, הם צריכים להוסיף אותו, ועוד בשלוש ואריאציות שונות 'היה', 'הייתה' ו'היו'.

גם במקרה הזה על המורה לחפש נושא תוכן שדרכו אפשר להקנות את הנושא. בחלק מספרי הלימוד מופיע הנושא באמצעות תיאורים נוסטלגיים.

נציע להלן אפשרות להקניית המבנה התחבירי של משפט שמני בעבר. נושא התוכן יהיה האולפן. המורה ישאל את תלמידיו האם האולפן טוב או לא, והם יסכימו ביניהם אם הוא טוב או לא; המורה ישאל למה, ואם יצטרכו הכוונה מדויקת יותר, הוא ישאל מה יש באולפן ואיך הוא הדבר הזה (יש מורים, והם טובים). יחד יעשו רשימה על הלוח, כשתוך כדי כתיבה המורה מחלק את הדברים הנאמרים לשלושה טורים, מבלי לתת להם כותרות. הכותרות יושלמו לאחר מכן. המקף בין המילים מעיד על כך שאין מדובר במשפטים, ובשלב הזה התלמידים

כבר צריכים להיות רגילים לסוג זה של כתיבה על הלוח. אפשר לשדרג את השיעור בכך שאת שמות העצם כותבים על כרטיסיות ואת שמות התואר כותבים בכתב יד. הדבר ישמש אותנו בשלב הבא. מראהו של הלוח בשלב זה הוא:

מורה - נחמד	מנפלת - נחמד	תלמידים - טובים
ספר - מצוין	כימיה - גדולה	לימודים - מצוינים

בשלב הזה המורה יבקש סיכום ביניים קצר, שבו יאמרו התלמידים את דעתם על האולפן: המורה נחמד, הספר מצוין, המנהלת נחמדה, התלמידים טובים וכו'. חשוב שהתלמידים יאמרו את המשפטים במבנה הזה, כי הוא ישמש אותנו בשלב הבא. בשלב זה התלמידים יודעים על מה מדברים ומה דעתנו עליו.

השלב הבא יהיה השחלת המבנה החדש. המורה יאמר, שוב באינטונציה שתגרום לתלמידיו להקשיב רוב קשב: 'אתם עכשיו סבים וסבתות ואתם מספרים לנכדים שלכם איך היה האולפן...'. והוא מדגים: 'האולפן היה טוב, המורה היה נחמד, הספר היה מצוין', ותוך כדי שהוא מדבר הוא כותב מעל הטור הימני את המילה 'היה'. אחר כך הוא מבקש מהתלמידים שימשיכו את הטור הזה, על פי מה שכתוב בו. לאחר מכן המורה עובר לטור האמצעי ואומר 'המנהלת? איך הייתה המנהלת? המנהלת הייתה נחמדה...'. וכך הוא ממשיך עד שהוא מעביר את השרביט לתלמידים שממשיכים לומר משפטים על פי מה שכתוב על הלוח. הלוח ייראה כך בסוף השיעור:

היה	הייתה	היו
מורה - נחמד	מנפלת - נחמד	תלמידים - טובים
ספר - מצוין	כימיה - גדולה	לימודים - מצוינים

בשלב הבא יוכלו התלמידים להוסיף משפטים כיד הדמיון הטובה עליהם, ואחרי ניסוח הכלל המורה יוכל לגוון את התרגול: למחוק את שמות התואר ולאפשר לקבוצה האחרת (זאת שלצורך העניין לא אהבה את האולפן) לומר משפטים משלהם; אפשר למחוק את שמות התואר, לערבב את הכרטיסיות ולהדביקן מחדש, כך שלא יהיו לתלמידים הפיגומים ששימשו אותם בשלב הקודם. עם כל משפט שהם אומרים אפשר להחזיר את הכרטיסייה חזרה למקומה, מתחת לכותרת הנכונה. לאחר מכן עוברים לנושאי תוכן אחרים, וגם לכתיבה.

## לסיכום

השלבים בהקניית מבנה תחבירי חדש:

1. עוסקים בנושא תוכן מבלי להשתמש במבנה החדש.
2. המורה משחיל את המבנה החדש ומשתמש בו, תחילה רק הוא עצמו ולאחר מכן גם התלמידים.
3. התלמידים מנסחים את הכלל החדש.
4. ממשיכים לתרגל את המבנה החדש באותו התוכן.
5. מתרגלים את המבנה החדש בנושאי תוכן שונים, תוך שימוש באופנויות השפה השונות.